

Лекції з курсу «Безпека від кримінальних загроз»

Лекція 3. Теоретичні уявлення про соціогенез і криміногенез

План

1. Біблійна версія генези соціуму і криміналу.
2. Природничо-науковий погляд на генезу соціуму і криміналу.
3. Метафізичні версії генези соціуму і криміналу.
4. Соціологічні версії генези соціуму і криміналу.

Література:

1. История первобытного общества / Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. Москва: Наука, 1983. 432 с.
2. Ломброзо Ч. Женщина преступница и проститутка. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. С. 287-538.
3. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). Под общ. ред. В.Б. Танчера. Киев: Ин-т социологии, 1996. 112 с.
4. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія. Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.
5. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. Москва: Мысль, 1989. 318 с.
6. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
7. Файнберг Л.А. У истоков социогенеза. Москва: Наука, 1980. 153 с.

1. Біблійна версія генези соціуму і криміналу

Християнська оповідь історії людства починається з *прабатьківського гріха*. Якщо вважати, що злочин – це протиправна дія, заборонена під страхом покарання, то прабатьківський гріх можна розглядати як перший груповий злочин, оскільки він має формальні ознаки попередньої змови. Злочинцям була відома вимога норми – *не їсти плодів з дерева пізнання добра і зла*, вони були поінформовані про можливе покарання. Кримінальний процес був спрощений, але суд відбувся і вирок набрав сили. Усіх підсудних (змій, жінка, чоловік) було визнано винними і вони отримали суворі довічні покарання, які поширювалися й на їх потомства. Така *практика колективного покарання* була поширеною у стародавні часи в Персії, Ассирії, Індії. Злочини фатально супроводжували людську історію. Вже син Адама, **Каїн**, учинив тяжкий злочин – *братовбивство* і отримав довічне спеціальне покарання, яке було застосоване з жорстокістю, що дорівнює геноциду, – людство за малим винятком загинуло від *потопу*.

Біблійні оповіді є важливим свідченням для соціології злочинності, бо вони ясно вказують – *злочинність невід'ємна від суспільного життя*. Злочинність має пряме відношення до того, що Контом визначено як соціальна динаміка. Доки перші люди перебували в *Едемі*, вони нібито існували поза часом і простором. Після вигнання з раю починається власне людська історія. Жінка – в муках народжує і виникає населення, воно збільшується, що є першою передумовою суспільства; чоловік – тяжко працює і *виникають соціальні відносини*, бо людська праця не тільки за природою колективна, але і пов'язана з обміном результатів діяльності та різними майновими стосунками. Наслідки прабатьківського гріха створили соціум. Щоб перейти до нового, треба було відмовитися або зламати старе, і злочин тут мимоволі стає у нагоді. Перші люди за результатами «небесного» кримінального процесу програли, а цивілізація – виграла, бо нащадки отримали шанс її творити.

2. Природничо-науковий погляд на генезу соціуму і криміналу

Цей погляд базується на наукових фактах та гіпотезах, даних *біології, антропології, палеоантропології, соціальної антропології, археології* тощо. В основу цього погляду покладено *теорії еволюціонізму, дарвінізм*, що пов'язують людину з тваринним царством та закономірностями його буття. *Соціогенез* розглядається як антитеза біологічній сутності людини, як її вихід із цього царства.

Біологічними предками сучасної людини були хижі істоти, вдалі мисливці, які полювали на великих тварин. Цей спосіб життя простежується як у палеоантропів, так і в історії сучасної людини. Дані палеоантропології та археології свідчать: вбивство, канібалізм були звичайним і повсякденним явищем принаймні у частини наших далеких пращурів. *Агресивність є біологічною рисою людини*. Фактори, що спрямовували агресію проти подібних: боротьба за домінування, за жінок, голод.

Критичним моментом антропогенезу, вірогідно, був *інтелектуальний вибух*, яких звільнив наших пращурів від диктату біологічного інстинкту. Первісна людина ставала небезпечною для еволюційного розвитку свого виду. Вихід полягав у обмеженні із зовні, тобто введенні контролю. А це вже – підвалина суспільства, бо стара тваринна система колективного життя у зграї втратила здатність стримувати «злочинну волю». *Передумови суспільства* були закладені ще у соціальному житті

вищих приматів: *ієрархія, домінування, певний альтруїзм і навички колективного способу життя*. Безладний терор, викликаний надзвичайною кмітливістю людини і підсилений використанням штучних бойових знарядь, не міг тривати вічно. Існувала *альтернатива*: або зникнення людської гілки еволюції, або створення штучних перепон для самознищення. І відповідь було знайдено, ім'я їй – **Суспільство**. Його суть – *нормативний порядок*. Перші норми регулювали сексуальні відносини, підтримували старшинство, забороняли вбивство й поїдання членів клану. Це були закони *тотемізму*, що встановлювали певний рівень солідарності і дійшли до нас у вигляді *табу*. Одночасно з'являються *санкції* (смертна кара чи вигнання з клану, що означало повільне вмирання). Суспільство починає грати роль штучного ярма, що стримує агресивні імпульси, породжує *приборкання зоологічного індивідуалізму*. Дії, які ми визнаємо злочинними, були супутниками всієї історії, вони пов'язані із соціогенезом, який можна взагалі розглядати як *відповідь на виклик «злочинної волі»*.

Чезаре Ломброзо розробив *концепцію природженого злочинця*, який генетично, антропологічно є спорідненим з агресивними предками сучасної людини. Механіцизм і біологічний редукціонізм Ломброзо – примітивна форма використання природничо-наукової гіпотези, що втратила актуальність на початку ХХ ст.

Більш практичною для потреб психоаналізу є гіпотеза **Зигмунда Фрейда**, який розробив матеріалістичну версію прабатьківського гріха і вважав: *тотемічні заборони* є наслідком здійснення першого в історії людства злочину. *Вбивства, канібалізм, інцест* були природними для «дарвіністської орди» і не розглядалися як злочини. І саме тоді, коли сини повстали проти батька-тирана, вбили його, з'їли і отримали доступ до самок, щось змінилося у їх свідомості – з'явилося відчуття провини, первісна людина почала трансформуватися, а спільнота стала на шлях до цивілізації. *Свій вчинок брати почали розцінювати як тяжкий злочин*.

3. Метафізичні версії генези соціуму і криміналу

Фрідріх Ніцше (1844-1900) виступив проти узвичаєних суспільних норм, хоча щодо питань злочину і покарання його позиція сформувалася під впливом расових, біологічних теорій ХІХ ст. Злочин він вважав інститутом, що виник штучно під час «повстання рабів у моралі» на зламі дохристиянської і християнської доби. В

авангарді цього повстання йшли євреї, «народ жерців», які таким чином помстилися за численні в минулому приниження. Цінністю стародавніх часів було право сильного, свавілля панівної аристократичної верстви, для якої насильство, війна, авантюра, полювання або турнір є природним станом. Вища раса ні перед ким не звітувала, а керувалася інстинктом волі, потягом до влади. Але євреї підступно зуміли нав'язати переоцінку цих цінностей, вони вчинили духовний акт помсти, коли перевизначили поняття «добра» й «зла». Мораль слабких стала панівною, що й закріпилося у християнстві. Відтоді усе те, що вважалося природним правом раси панів, стає аморальним і злочинним. Щоб загнuzдати людину-звіра та прищепити їй мораль, а отже й поняття злочину, потрібні були сотні років жорстоких репресій, тортур, покарань. Шлях до цивілізації – кривавий, але такою є діалектика історії. Ніщє у притаманній йому парадоксальній манері пов'язує злочин із соціогенезом.

Були й спроби побудувати контрфрейдистську теорію, поклавши в основу теорії соціогенезу твердження про природний альтруїзм людини. *Гуманісти і просвітителі епох Відродження та Просвітництва* розглядали можливість існування у минулому «золотого віку», втраченого людьми. Утопісти, посилаючись на Платона, у фантазіях на тему «золотого віку» вбачали приклад для наслідування й мету майбутнього. Людина з їх точки зору була за своєю природою, якщо не доброю, то нейтральною, а приватна власність, нерівність зіпсували людей, зробили їх агресивними, породили злочинність і війни.

Монтеск'є надав альтруїстичній гіпотезі властивості теорії. Він розрізняв два типи законів – природні (незмінні) й позитивні, які встановлюють для себе люди. Першим природним законом він проголосив закон миру. В «Дусі законів» він пише, що прагнення нападати один на одного не властиве дикунам, як і бажання панувати.

Маркіз де Сад на противагу філософам-гуманістам створив *анти-теорію людини*. Ображений на весь світ за ув'язнення і глузуючи із «доброї природи людини», він створив у тюрмі книгу – «120 діб Содому», де намагається довести, що природа є безглуздою, а людина – злочинною за своєю суттю.

До розряду метафізичних теорій можна віднести і *марксистське трактування криміногенезу*. Згідно з теорією **Маркса**, якою озброїлися радянські кримінологи,

первісний комунізм не знав злочинності. **К. Маркс** використав діалектичну гегелівську тріаду: злочинності не було в доісторичні часи – вона з'явилася і розквітла в антагоністичних формаціях – й не буде у світлому майбутньому (теза, антитеза, об'єднавча теза). Хоча це і виглядає красивою логічною конструкцією, але зовсім не зважає на емпіричні обставини.

4. Соціологічні версії генези соціуму і криміналу

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. головним об'єктом соціологічного аналізу стає *соціальна група*, а *соціогенез* розглядається як процес розвитку соціальної організації від родинного укладу життя до сучасних суспільств. Злочинність трактується як фактор, що має відношення до солідарності, інтеграції або розпаду груп. **Л. Гумплович** розглядав соціальну групу як головний елемент соціальної еволюції і найпростіший фактор історичного процесу, а людину – як атом соціальної групи, що має безкінечно мале значення для соціології. Вищим законом суспільного життя він проголосив принцип самозбереження, що штовхає групи до боротьби з іншими групами за панування і засоби існування.

М.М. Ковалевський та його учень **П.А. Сорокін** виходили з теоретичних позицій, що орієнтували на вивчення внутрішньогрупових відносин, спиралися на дані етнографічних та соціально-антропологічних розвідок. Перший звернувся до примітивних суспільств, які будувалися на клановій основі. Він вважав, що первісне право було дуалістичним за своєю суттю: з одного боку, піклування про клан, з іншого, – повна байдужість до інших кланів. Перше означало розмежування дозволених і недозволених дій. Первісне право відображало утилітаризм свідомості дикунів, а не спомин про «великий гріх». Ці люди були зацікавлені у збереженні цілісності свого клану, кількості робочих рук, статків, недоторканості жінок тощо. Інтереси клану були вищими за інтереси особистості. Правила забороняли вбивство всередині роду, проте цінувалося не стільки саме життя, скільки стабільність клану. **Ковалевський** на прикладі народів Кавказу довів, що кровна помста закінчувалася, коли вбивця проголошував готовність слугувати інтересам постраждалого роду; його навіть після цього всиновлювали. Щодо інших груп панувало повне свавілля. Щодо чужинців можна було чинити насилля, а крадіжки, грабунок навіть віталися.

П. Сорокін використав *концепцію «замирених кіл»* і розширив *теорію солідарності* за рахунок визначення не тільки ролі санкцій, але й функції нагород у межах групи. Соціогенез виглядає як первинний процес розширення замирених соціальних груп. Кожний етап соціогенезу означає розширення правового поля, тобто визначення злочину стає уніфікованим. Визнається принципів спорідненість злочинності та війни, хоча є важливі формальні відмінності. Війна – це низка злочинів по суті, але вона не визнавалася злочином юридично. Стародавня філософія війни – із чужинцем роби що завгодно – існувала в різних суспільствах протягом усіх віків. Історія злочинності – це інший бік соціогенезу. Форми й масштаб злочинності відповідають історичним епохам. Екзогенна злочинність з'являється тоді, коли створюються племінна й більш широка соціальна організація.

Класичним вважається функціональне пояснення злочинності **Е. Дюркгейма**. Він проголошує тезу про нормальність злочинності як соціального факту на тій підставі, що вона спостерігається в усіх без випятку суспільствах, хоча й змінює свої форми. Але він іде й далі: суспільство без злочишності не можливе, – стверджує французький соціолог. Злочинність тісно пов'язана з умовами колективного життя, бо вона ініціює право, мораль, релігію, як відповіді на виклик свавілля. Ці базові інститути виникли, сформувалися, трансформуються під впливом того, що ми називаємо недозволеними діями, злочинними видами поведінки. Злочин готує ґрунт для змін у суспільстві, тобто він є одним з факторів соціальної динаміки.

Більшість теологічних і «класичних» наукових версій промовляють різною мовою ті ж самі речі, а саме: 1) злочинність супроводжує історію цивілізації на всіх без винятку етапах; 2) злочинність певним чином пов'язана із соціальною структурою і соціальною динамікою, вона не випадкова, а функціональна; 3) протягом всієї історії точиться боротьба зі злочинністю, і це так саме необхідно й функціонально, як і перше; 4) злочин є однією з можливих форм поведінки людини, яка незважаючи на найлютіші види кримінальної репресії не зникає, постійно змінюється, існує приховано, компенсує собою форми прямої військової агресії.